

MARKAZIY OSIYO VOHA DAVLATLARIDA ISLOMIY HUQUQIY MUNOSABATLARNING SHAKLLANISHI VA QOZILIK INSTITUTINING TARIXIY O'RNI

Azizbek Amiriddin o'g'li UNGALOV

doktorant

tarix fanlari bo'yicha (PhD) falsafa doktori

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Samarqand, O'zbekiston

e-mail: azizbek.ungalov111111@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Markaziy Osiyo voha davlatlarida islomiy huquqiy munosabatlarning shakllanishi va qozilik institutining tarixiy o'rni tahlil qilingan. Islom huquqining mintaqada mahalliy odat, shahar boshqaruvi, mulkiy munosabatlar, madrasa, vaqf va muftiylik amaliyoti bilan uyg'un holda rivojlangani asoslangan. Buxoro, Samarqand, Xorazm, Termiz, Farg'ona va Marv kabi markazlarda hanafiy fiqhi huquqiy munosabatlarning nazariy asosini, qozilik esa uning amaliy ijro mexanizmini tashkil etgani ko'rsatib berilgan. Qozilik instituti voha jamiyatlarida mulk, savdo, oila-nikoh, meros va jamoaviy nizolarni tartibga soluvchi muhim ijtimoiy-huquqiy institut sifatida baholangan.

Tayanch so'zlar: islomiy huquq, qozilik instituti, Markaziy Osiyo, voha davlatlari, hanafiy fiqhi, shariat, odat huquqi, madrasa, vaqf.

ФОРМИРОВАНИЕ ИСЛАМСКИХ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ И ИСТОРИЧЕСКАЯ РОЛЬ ИНСТИТУТА КАЗИЕВ В ОАЗИСНЫХ ГОСУДАРСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Азизбек Амириддин угли УНГАЛОВ

докторант

доктор философии по (PhD) историческим наукам

Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова

Самарканд, Узбекистан

e-mail: azizbek.ungalov111111@gmail.com

Аннотация

В статье анализируются формирование исламских правовых отношений в оазисных государствах Центральной Азии и историческая роль института казийского суда. В исследовании обосновывается, что исламское право в регионе развивалось не как готовая и неизменная внешняя система, а во взаимосвязи с местными обычаями, городским управлением, имущественными отношениями, деятельностью медресе, вакуфов и муфтиев. На примере таких центров, как Бухара, Самарканд, Хорезм, Термез, Фергана и Мерв, показано, что ханафитский фикх составлял теоретическую основу правовых отношений, тогда как институт казийства выступал механизмом их практической реализации. В результате институт казийского суда рассматривается как важный социально-правовой институт, регулировавший

имущественные, торговые, брачно-семейные, наследственные и общинные споры в оазисных обществах.

Ключевые слова: исламское право, институт казийства, Центральная Азия, оазисные государства, ханафитский фикх, шариат, обычное право, медресе, вакуф.

Markaziy Osiyo voha davlatlarida islomiy huquqiy munosabatlarning shakllanishi mintaqa tarixidagi muhim sivilizatsion jarayonlardan biri bo'ldi. Movarounnahrda, ayniqsa Buxoro, Samarqand, Xorazm, Termiz, Farg'ona va Marv kabi markazlarda islom dini e'tiqodiy tizim bilangina cheklanmay, ijtimoiy boshqaruv, sud-huquq amaliyoti, mulkiy munosabatlar, ta'lim, xayriya va shahar hayotini tartibga soluvchi madaniy-huquqiy omil sifatida namoyon bo'ldi. VIII–XII asrlarda zakot, sadaqa va vaqf institutlari kambag'allarni qo'llab-quvvatlash hamda ilm-fan va ta'lim muassasalarini moliyalashtirishda muhim ahamiyat kasb etdi [1;252]. Islomiy huquq mintaqaga tayyor va o'zgarmas tizim sifatida emas, balki mahalliy odat, savdo amaliyoti, yer-suv munosabatlari, oilaviy tartib va shahar boshqaruvi bilan uyg'unlashgan holda singib bordi. Movarounnahrda fiqh, kalom, hadis va tafsir ilmlarining rivoji Samarqand, Buxoro, Xiva, Shosh va Termiz kabi yirik ilmiy markazlar faoliyati bilan bog'liq edi [5; 59]. Bu jarayonda qozilik instituti shariat normalarini amaliy hayotga tatbiq etuvchi, nizolarni hal qiluvchi va hujjatlarni rasmiylashtiruvchi asosiy huquqiy mexanizm sifatida muhim o'rin egalladi. Shu bois qozilik voha davlatlarida faqat diniy sud emas, balki huquqiy tartib, ijtimoiy muvozanat va siyosiy boshqaruv bilan bog'liq muhim institut sifatida shakllandi.

Matnda Markaziy Osiyo islom huquqi tarixi, hanafiy fihi, qozilik, muftiylik, madrasa, vaqf va mustamlaka davridagi xalq sudlariga oid ilmiy manbalar tahlil qilingan. Tadqiqotda aniq sahifasi ko'rsatilgan dalillarga tayanilgan; sahifasi aniqlanmagan manbalar asosiy dalil sifatida ishlatilmadi. Tadqiqot tarixiy-qiyosiy, institutsional, huquqiy-tarixiy va manbashunoslik tahlili metodlariga asoslandi. Tarixiy-qiyosiy metod orqali VIII–XII asr voha jamiyatlari, xonliklar davri va mustamlaka sharoitidagi qozilik amaliyoti solishtirildi. Institutsional tahlil qozilik, muftiylik, madrasa, vaqf va

shahar hokimiyati o'rtasidagi aloqalarni ochib berdi. Tarixiy-huquqiy yondashuv shariat normalari, hanafiy fiqhi va sud hujjatlarini jamiyat hayotidagi amaliy mexanizm sifatida o'rganishga xizmat qildi. Manbashunoslik tahlili esa dalillarni aniq sahifa va tarixiy kontekst bilan bog'lash imkonini berdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo voha davlatlarida islomiy huquqiy munosabatlar bosqichma-bosqich shakllangan. Dastlab islom dini va shariat umumiy diniy-huquqiy asos yaratgan bo'lsa, keyingi bosqichda hanafiy fiqhi mintaqaning ijtimoiy ehtiyojlariga moslashgan huquqiy maktab sifatida ustuvorlik kasb etdi. Buxoro va Samarqand kabi yirik shaharlarda hanafiy mazhabi olimlari X–XIII asrlarda ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etgani, shahar boshqaruvida diniy vakolatli shaxslar va dunyoviy hokimiyat vakillari yonma-yon mavjud bo'lgani qayd etiladi [2; 656].

Birinchi natija shundan iboratki, islomiy huquq mahalliy odat huquqini to'liq siqib chiqarmagan, balki uni yangi diniy-huquqiy mezonlar asosida qayta tartibga solgan. Bu jarayonda hanafiy fiqhi ayniqsa muhim o'rin tutgan. Movarounnahrda xalqaro, fuqarolik, yer, oila, nikoh, meros va boshqa huquqiy munosabatlar hanafiy mazhabi normalari asosida tartibga solingani qayd etiladi. Bunday yondashuv voha jamiyatlarining mavjud ijtimoiy tuzilmasini inkor etmasdan, uni shariat va fiqh asosida muvofiqlashtirishga xizmat qilgan.

Ikkinchi natija qozilik institutining shariat va jamiyat o'rtasidagi amaliy vosita bo'lganini ko'rsatadi. Qozilik faoliyati nazariy diniy-huquqiy bilimni kundalik ijtimoiy munosabatlarga bog'lagan. Xonliklar davrida qozilar va muftiylar uchun tuzilgan "jung"lar huquqiy amaliyotda qo'llaniladigan fatvo va shariat hukmlarini jamlagan qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Mukhammadaminovning ko'rsatishicha, Markaziy Osiyoda bunday majmualar muftiy, a'lam va qozilar tomonidan tuzilgan hamda qozixona amaliyotida huquqiy kodeks vazifasini bajargan [4;5610]. Ushbu majmualarning yaratilishida sudlar o'rtasidagi nizolarni kamaytirish, tan olingan hanafiy huquqiy an'anaga tayanish va amaliy sud ishlarini yagona tartibga solish zarurati muhim bo'lgan [4; 5610].

Uchinchi natija hanafiy fiqhining voha davlatlaridagi ijtimoiy barqarorlikka ta'siri bilan bog'liq. A.K. Muminov hanafiy mazhabining Markaziy Osiyo tarixidagi o'rnini tahlil qilar ekan, shariat mustaqil faqihlar tomonidan shakllantirilgan bo'lsa-da, shahar aholisi uchun axloqiy va tashkiliy kuch vazifasini bajarganini ta'kidlaydi [3; 4]. Bu fikr qozilik va faqihlik institutlari faqat diniy hukm chiqarish doirasida emas, balki shahar jamoasining huquqiy ongini shakllantirishda ham faol bo'lganini ko'rsatadi.

To'rtinchi natija qozilik institutining hokimiyat bilan murakkab munosabatda bo'lganini ko'rsatadi. Faqihlar va qozilar jamiyatda axloqiy-huquqiy mezonni ifodalagan bo'lsa, siyosiy hokimiyat ularning ta'sirini doimo nazorat qilishga intilgan. Muminov Samarqandda Abu-l-Yusr al-Pazdaviy davrida ayrim fiqhiy masalalar, jumladan, ichimliklar bilan bog'liq muhokamalar siyosiy tus olganini qayd etadi [3; 148]. Bu holat faqihlar va qozilar ayrim vaziyatlarda hukmron elita manfaatlariga mos kelmaydigan mustaqil ijtimoiy-huquqiy pozitsiyaga ega bo'lganini ko'rsatadi.

Beshinchi natija qozilik, muftiylik va hujjatlashtirish amaliyotining xonliklar davrida yanada murakkablashganidir. Buxoro amirligi misolida qozixonona oddiy sud majlisi emas, balki muftiylar, kotiblar, mulozimlar va maxsus mutaxassislardan iborat idoraviy tuzilma sifatida faoliyat yuritgan. Muftixonona mufti-a'lam raisligida 15 mulladan iborat "devoni mufti" kengashi fatvo, sijnil va rivoyatlar tuzgan, qozikalon mahkamasida esa 40 nafardan 60 nafargacha mulozim faoliyat yuritgan [7; 80]. Buxoro qozixonasida merosiy mulkni taqsimlash bo'yicha 12 nafar "tariqachi"ning mavjudligi esa sud-huquq amaliyotda ixtisoslashuv kuchayganini ko'rsatadi [7; 81].

Markaziy Osiyo voha davlatlarida islomiy huquqiy munosabatlarning shakllanishini "mahalliy huquqning shariat bilan almashtirilishi" tarzida talqin qilish tarixiy jarayonni soddalashtirib yuboradi. Manbalar shuni ko'rsatadiki, islomiy huquq mahalliy jamiyat hayotiga kirib kelganida mavjud iqtisodiy, oilaviy, mulkiy va jamoaviy munosabatlar bilan o'zaro ta'sirga kirishgan. Shariat umumiy

me'yoriy asosni bergan bo'lsa, fiqh, xususan hanafiy mazhabi, bu me'yorlarni voha shaharlarining real hayotiga moslashtirgan.

Madrasa, masjid, vaqf, muftiylik va qozilik o'rtasidagi aloqalar bu jarayonning institutsional asosini tashkil qilgan. Madrasa qozilar va faqihlar uchun ilmiy tayyorgarlik maydoni bo'lgan; vaqf ta'lim va diniy-huquqiy institutlarning moddiy barqarorligini ta'minlagan; muftiylik fiqhiy xulosalar ishlab chiqish orqali qozilik qarorlarini mustahkamlagan. Shuning uchun qozilik institutini alohida sud organi sifatida emas, balki islomiy ijtimoiy institutlar majmuasining markaziy bo'g'ini sifatida ko'rish lozim.

Qozilik institutining ijtimoiy vazifasi ayniqsa mulkiy va merosiy munosabatlarda yaqqol namoyon bo'lgan. Buxoro qozixonasida merosiy mulkni taqsimlash uchun maxsus "tariqachi"larning faoliyat yuritishi sud amaliyotining murakkab va kasbiylashgan shaklga kelganini anglatadi [7; 81]. Bu holat islomiy huquqiy munosabatlarning faqat diniy tavsiya yoki axloqiy ko'rsatma emas, balki mulk va ijtimoiy maqom masalalarini tartibga soluvchi real huquqiy mexanizm bo'lganini tasdiqlaydi.

Mustamlaka davrida qozilik institutining mavqei o'zgardi. Rossiya imperiyasi mahalliy sud-huquq tizimni to'liq bekor qilmasdan, uni o'z ma'muriy ehtiyojlariga moslashtirishga harakat qildi. 1865-yil 6-avgustdagi "Turkiston viloyatini boshqarish haqidagi muvaqqat Nizom" asosida Farg'ona oblastida o'troq aholi uchun qozilik sudlari, ko'chmanchi aholi uchun esa biylik sudlari tashkil etilgani qayd etiladi [8; 330]. Bu holat mustamlaka ma'muriyati shariat va odat huquqini alohida yurisdiksiya shaklida saqlab qolganini, biroq ularni imperiya boshqaruvi doirasiga bo'ysundirishga intilganini ko'rsatadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida qozilik hujjatlarining mazmuni ham o'zgara boshladi. Vasiqa, iqronoma, vakolatnoma, meros vasiqasi, savdo vasiqasi va tortiq vasiqalari shariat talablari bilan birga imperiya protsessual qoidalariga moslashtirilgan [8; 332]. Bu qozilik institutining mustamlaka sharoitida ham yo'qolmaganini, lekin uning hujjat yuritish shakllari yangi siyosiy-huquqiy tartibga moslashganini bildiradi.

Mustamlaka davrida xalq sudlari vakolatining belgilanishi qozilik institutining avtonomiyasini cheklagan. 1886-yilda xalq sudlariga 1–1,5 yildan oshmagan muddatga qamoq jazosi va 3000 rublgacha pul jarimasi qo‘llash vakolati berilgan [6; 26]. Bu raqamlar qozilik sudlarining rasmiy tan olinganini, ammo ularning vakolati imperiya qonunchiligi bilan chegaralanganini ko‘rsatadi.

Qozilik institutining voha jamiyatlaridagi tarixiy ahamiyati shundaki, u shariatni mavhum diniy norma darajasida qoldirmay, uni kundalik hayotga tatbiq etgan. Qozilar orqali nikoh, meros, qarz, savdo, mulk, guvohlik, vasiylik, vaqf va jamoaviy nizolar huquqiy shaklga keltirilgan. Hanafiy fiqhining keng tarqalishi esa ushbu jarayonga nazariy-madaniy barqarorlik bergan. Golden Horde hududlarida ham hanafiy mazhabining keng tarqalishi va Xorazmning bu jarayondagi ta’siri qayd etiladi [9; 88]. Bu holat hanafiylikning Markaziy Osiyo va unga tutash turkiy-musulmon hududlarda keng huquqiy-madaniy makon yaratganini ko‘rsatadi.

Markaziy Osiyo voha davlatlarida islomiy huquqiy munosabatlar mahalliy odatlar, shahar boshqaruvi, mulkiy munosabatlar va diniy institutlar bilan uyg‘un holda bosqichma-bosqich shakllandi. Bu jarayonda qozilik instituti shariat normalarini kundalik hayotga tatbiq etuvchi asosiy amaliy vosita bo‘lib, mulkiy, oilaviy, merosiy va savdo nizolarini tartibga solishda muhim o‘rin tutdi. Hanafiy fiqhining moslashuvchanligi mintaqada huquqiy barqarorlikni ta’minlab, mahalliy an’analar bilan uyg‘unlashish imkonini berdi. Madrasa, vaqf, muftiylik va qozilik o‘zaro bog‘liq tizim sifatida faoliyat yuritdi: madrasa kadr tayyorladi, vaqf moddiy asos yaratdi, muftiylik fiqhiy xulosa berdi, qozilik esa uni amaliy qarorga aylantirdi. Buxoro amirligi misolida qozilik mahkamasining murakkab idoraviy tuzilmaga ega bo‘lgani ushbu institutning kasbiylashganini ko‘rsatadi. Mustamlaka davrida qozilik instituti saqlanib qolgan bo‘lsa-da, uning vakolatlari cheklab borildi va faoliyati yangi ma’muriy-protsessual qoidalarga moslashtirildi. Umuman, qozilik instituti Markaziy Osiyo voha davlatlarida islomiy huquqiy tizimning muhim tayanchi bo‘lib, ijtimoiy barqarorlik, adolat, mulkiy tartib va jamoaviy muvozanatni ta’minlashda katta tarixiy ahamiyat kasb etdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Alisherova S. Movarounnahrda islom dinining tarqalishi va madrasa ta'limi shakllanishining ijtimoiy-madaniy hayotga ta'siri // International Conference Pedagogical Reforms and their Solutions. – 2026. – Vol. 15, Issue 02.
2. Bekmirzaev I.I. Qadi's Courts as Institution in Islam // Web of Scientist: International Scientific Research Journal. – 2023. – Vol. 4, Issue 2. – P. 656.
3. Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015.
4. Mukhammadaminov S.A. Jungs of Central Asia – As Legal Codes for Muftis and Qazis (Judges) of the Khanate Era // International Journal of Social Science and Human Research. – 2022. – Vol. 05, Issue 12. – P. 5610–5615. – DOI: 10.47191/ijsshr/v5-i12-45.
5. Muhammadiev O. Lubab al-Kalam: An Important Source of the Doctrine of Maturidism // Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi. – 2020. – Vol. 1, No. 13. – P. 57–72. – DOI: 10.5281/zenodo.3903856.
6. Облобердиев Ж.К. Карательные органы царской власти и виды применяемых наказаний в Туркестане в конце XIX – начале XX вв. // Journal of Fundamental Studies. – 2023. – № 7.
7. Raximov A., Naimov I. Buxoro amirligi qozixonasi va uning faoliyati // Yosh olimlar ilmiy-amaliy konferensiyasi. – 2023.
8. Raupova M.I. Farg'ona oblastida sud tizimi: XIX asr oxiri – XX asr boshlarida xalq sudyalari (qozilar) faoliyati va huquqiy me'yorlar legalizatsiyasi // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. – 2026. – № 3(4).
9. Abylov T., Abdilkhakim B., Kurt H. The Relations between Adherents of Different Islamic Madhabs in the Golden Horde // Eurasian Journal of Religious Studies. – 2022. – Vol. 32, Issue 4. – P. 86–97. – DOI: 10.26577/EJRS.2022.v32.i4.r9.
10. Sartori P. Visions of Justice: Sharī'a and Cultural Change in Russian Central Asia. – Leiden; Boston: Brill, 2017. – 392 p. – DOI: 10.1163/9789004330900.